

ԲԱՆԱՎԵՆ ԵՎ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

ՏԱՐՈՆԻ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ IX ՂԱՐՈՒՄ ԵՎ X ՂԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Ա. Ս. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

Հայ Բագրատունիների տերության ժամանակաշրջանում Տարոնի Բագրատունիների իշխանության ընդգրկած տարածքի վերաբերյալ սկզբնաղբյուրները գրեթե ոչ մի տեղեկություն չեն պահպանել: Այդ պատճառով անհրաժեշտ է քննության առնել նախորդ ժամանակաշրջանում տիրող իրավիճակը և մասնավորապես Հայոց իշխան Բագարատ Բագրատունու օրոք Տարոնի իշխանության ընդգրկած տարածքների սահմանները: Այդ մեզ կօգնի Հայ Բագրատունիների տերության ժամանակաշրջանում Տարոնի իշխանության տարածքի մասին ընդհանուր պատկերացում կազմելու հարցում:

Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում Տարոնի իշխանությունը մտնում էր Արաբական խալիֆայության Արմինիա ոստիկանության Չորրորդ Արմինիա վարչական շրջանի մեջ, որն արևմուտքում տարածվում էր մինչև արաբա-բյուզանդական սահմանային ամրությունների գոտին կամ այսպես կոչված «սուղուր»-ը: Յակուտը հաղորդում է, որ բոլոր այն տարածքները, որոնք հարևան էին Բյուզանդիային, և որտեղից արշավանքներ էին կատարվում դեպի այդ երկիրը, կոչվում էին սուղուր¹: Այն ձևավորվել էր արաբա-բյուզանդական անընդհատ պատերազմների ընթացքում և տարածվում էր Միջերկրական ծովի կիլիկյան ափերից մինչև Բարձր Հայքի Կամախ քաղաքը: Սահմանային ամրությունների գոտին բաղկացած էր երկու մասից՝ Կիլիկիայի (Ասորիքի սահմանային ամրություններ) և Միջագետքի (Ջազիրայի սահմանային ամրություններ): Վերջինի կազմում ընդգրկված էին Բարձր Հայք ու Ծոփք աշխարհների արևմտյան գավառները և Փոքր Հայքի հարավային հատվածը՝ Մալաթիա քաղաքով²: Հարավում Չորրորդ Արմինիան սահմանակից էր Ջազիրա ոստիկանության Դիար Բաքր երկրամասին: Վերջինիս կազմում ընդգրկված էր Մեծ Հայքի Աղձնիք աշխարհի մի մասը: Արաբական առաջին արշավանքների շրջանում Ամիդի շուրջը հաստատված արաբական Բաքր ցեղախումբը տիրեց Աղձնիքը, որի անունից այս շրջանը կոչվեց Դիար Բաքր³: Սակայն Աղձնիքի հյուսիսային

¹ Stéu Jacut's Geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin, St. Petersbourg und Paris herausgegeben von Ferdinand Wüstenfeld, Leipzig, 1924, I, էջ 927:

² Արաբա-բյուզանդական սահմանային ամրությունների գոտու մանրամասն քննությունը տե՛ս **Ա. Տեր-Ղևոնդյան**, Արաբական սահմանային ամրությունների գոտին (Սուղուր), ՊԲՀ, 1981, թիվ 2, էջ 134-149:

³ Տե՛ս **Ա. Տեր-Ղևոնդյան**, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Եր., 1965, էջ 52:

լեռնային շրջանները և հատկապես Սասունը, որն ընդգրկում էր Աղձնիքի Մանասունք, Երխեսքք, Գզեղիս և Մալին ձոր գավառների, ինչպես նաև Տուրուբերանի Խույթ կամ Խութ գավառի տարածքները⁴, գտնվելով Դիար Բաքրի կազմում, այնուհանդերձ պահպանում էին կիսանկախ վիճակ, և մի փոքրիկ ճնշումը բավական էր լինում, որ ապստամբություն բռնկվեր, ինչպես տեղի ունեցավ 749-752 թթ.⁵: Այդ ապստամբությունից հետո Սասունն աստիճանաբար առանձնացավ Ջազիրայից և միացավ Արմինիա ոստիկանությանը: Արաբ հեղինակների տեղեկություններից պարզվում է, որ IX դ. առաջին կեսին արդեն Սասունը վարչականորեն Արմինիա ոստիկանության մաս էր կազմում: Աբու Մահդ (Աբուսեթ) ոստիկանի սպանության դեպքը նկարագրելիս Իբն ալ-Ասիրը սասունցիներին պարզապես կոչում է «Արմինիայի ժողովուրդ»⁶: Նույնպիսի տեղեկություն է հաղորդում նաև Իբն Մասկավայը⁷, որը ոստիկանի սպանության դրդապատճառը համարում է Տարունի Բագարատ Բագրատունի իշխանի գերեվարությունը: Բագարատը, ամենայն հավանականությամբ, այդ ժամանակ տիրում էր Սասունը, որը միացվել էր VIII դ. վերջին Բագրատունյաց տիրույթ դարձած Տարունին: Համենայնդեպս, Թովմա Արծրունու՝ այս ապստամբության մասին պատմածից երևում է, որ լեռնային այդ շրջանն այն ժամանակ մտնում էր Բագարատ Բագրատունու տիրույթների մեջ: Պատմիչը հաղորդում է, որ «յայնժամ բնակիչք լերինն (իմա՝ Սիմ լեռ կամ Սասուն - Ա.Ե.) իբրև տեսին, թե վարեցաւ իշխանն (իմա՝ Բագարատ-Ա.Ե.) ի գերութիւն, ինքեանք պատրաստեալ են գնոյն փարշմանն կրել զոր դաշտայինքն կրեցին: ...Եւ անդէն իսկ և իսկ փութացաւ, եհաս զուժկան առ թագաւորն, եթէ սպանաւ զօրավարն քո և ապստամբեաց ի պետութենէ քումմէ աշխարհն Հայոց»⁸: Այստեղից բխում է, որ այդ ժամանակ Տարունը և Սասունը կազմում էին Բագարատի մեկ միասնական տիրույթի երկու՝ դաշտային և լեռնային հատվածները:

Ուսումնասիրողներն Արմինիա ոստիկանության կազմի մեջ ներառում են նաև Արզնը (Աղձն) և Բաղեշը⁹: Այդ են վկայում աղբյուրներում պահպանված տեղեկությունները: Ըստ որում՝ դրանք մաս էին կազմելու Չորրորդ Արմինիայի և Բագարատ Բագրատունու իշխանության:

Իբն ալ-Ասիրը հաղորդում է, որ IX դ. կեսերին ոստիկանի դեմ ապրստամբած Արմինիայի իշխանների թվում էր նաև Արզնի տեր Մուսա իբն Ջուրարան, որը Բագարատ Բագրատունու փեսան էր¹⁰: Նա, ըստ Թովմա

⁴ Տե՛ս **Ս. Երեմյան**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 79:

⁵ Տե՛ս **Ա. Տեր-Ղևոնդյան**, Սասունի 749-752 թվականների անհայտ ապստամբությունը խալիֆայության դեմ, ՊԲՀ, 1971, թիվ 3, էջ 196-202:

⁶ Տե՛ս **Ibn al-Asir**, Al-qamil fi at-tarikh, V, Beyrut, 1967, էջ 288:

⁷ Տե՛ս **Բ. Խալաթեանց**, «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», Վիեննա, 1919, էջ 77:

⁸ **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, բնագիրը Վ. Վարդանյանի, Եր., 1985, էջ 190:

⁹ Տե՛ս **Ս. Շլեպչյան**, Արաբական Խալիֆաթի վարչական քաղաքականությունը Հայաստանում (7-9 դդ.), պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտ. աստճանի հայցման ատենախոսություն, Եր., 1954, էջ 49-52, **Ս. Երեմյան**, Հայաստանը և հարևան երկրները 855-953 թթ., Եր., 1976, քարտեզ, **Ա. Тер-Гевондян**, Армения и Арабский халифат, Ер., 1977, էջ 156 և գրքի քարտեզը՝ «Армения в I половине IX в.», էջ 168:

¹⁰ Տե՛ս **Ibn al-Asir**, V, էջ 288:

Արծրունու՝ «տիրէր...Արզնայ և ներքոյ կողմանն Աղձնեաց մերձ ի սահմանս Տարունոյ (իմա՝ Տարոնի իշխանություն-Ա. Ե.)»¹¹: Նա տիրում էր նաև Բաղեշը¹²: Իբն ալ-Ասիրը հաղորդում է, որ երբ Մուտավաքիլ խալիֆան Բուղային ուղարկեց ապստամբությունը ճնշելու, նա սկզբում Մոսուլի և Ջազիրայի վրայով հարձակվեց Մուսա իբն Չուրարայի վրա¹³: Այսինքն, ըստ պատմիչի՝ Մուսայի տիրույթ Արզնը Ջազիրայի կազմում չէր: Ուստի և պատահական չէ, որ Յակուտն Արզնն ու Բաղեշը Արմինիայի մաս է համարում¹⁴: Նույնն են վկայում նաև մյուս արաբ հեղինակների հաղորդումները: Բալագուրին տեղեկացնում է, որ Բուղան, գալով Արմինիա, Բաղեշում ձերբակալեց Մուսա իբն Չուրարային¹⁵: Իբն Մասկավայը հաղորդում է, որ Բուղան Արմինիայում ծագած ապստամբության ճնշումը սկսեց Արզնից՝ ձերբակալելով Մուսային¹⁶: Իսկ Թաբարին պատմում է, որ Բուղան Սիջազետքից ներխուժեց Արմինիա և Արզնում, առաջին հերթին, ձերբակալեց Մուսային¹⁷: Այս հաղորդումները խոսում ապացույցներն են այն իրողության, որ Արզնն ու Բաղեշը Արմինիայի մեջ էին մտնում: Այդ են ցույց տալիս նաև Թովմա Արծրունու վկայությունները: Պատմիչը հաղորդում է, որ Աբուսեթն Արմինիայից հեռանալիս ոստիկանի լիազորությունները, այդ թվում նաև հարկահավաքությունը, հանձնեց Մուսա իբն Չուրարային (ըստ Թովմայի՝ Ջորահա)¹⁸: Սա ևս նշանակում է, որ Տարոնին, ինչպես նաև Մասունին հարևան Չուրարայի տիրույթներն այդ ժամանակ Արմինիայի մեջ էին մտնում: Այլապես հազիվ թե Աբուսեթը Ջազիրայի իշխաններից մեկին հանձներ Արմինիայի ոստիկանի լիազորությունները, այն դեպքում, երբ Արմինիայի տարբեր մասերում հաստատված արաբական ծանրակշիռ գաղութներ գոյություն ունեին, քանզի հայտնի է, որ Արմինիայի ոստիկանները հաճախ լինում էին Արմինիայում հաստատված արաբական ցեղախմբերից¹⁹: Այնուհետև Թովմա Արծրունին, պատմելով հայոց 306 թ. (857) իրադարձությունների մասին, հաղորդում է, թե Վասպուրականի իշխաններից Գուրգեն Ա պուպելը Արծրունին «որ ըստ օրէ աճեր զօրութեամբ ի բազում քան թէ ի սակաւ տեղիս, զոր ի Տարօն և զԱնձաւացիս և զոր յԱրզն»²⁰: Այսինքն՝ նրա ազդեցությունը տարածվում էր նաև Արզնի վրա, որտեղ իշխող արաբական Չուրարա տունը ծանր հարված էր ստացել Բուղայից: Արզնի՝ Արմինիայի մեջ մտնելու օգտին է խոսում պատմիչի ևս մեկ վկայությունը, թե Արզնի իշխանը և նրա բանակն ակտիվորեն մասնակցում էին հայ նախարարների

¹¹ Թովմա Արծրունի և Անանուն, նշվ. աշխ., էջ 172:

¹² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 174-176: Տե՛ս նաև **Balazuri**, Kitab Futuh al-buldan, I, al-Kahira, 1956, էջ 248, **Tarikh al-Yakubi**, Beirut, 1970, էջ 489:

¹³ Տե՛ս **Ibn al-Asir**, V, էջ 288-289:

¹⁴ Տե՛ս **Jacut**, I, էջ 205, 526:

¹⁵ Տե՛ս **Balazuri**, I, էջ 248:

¹⁶ Տե՛ս **Բ. Խալաբյանց**, նշվ. աշխ., էջ 78:

¹⁷ Տե՛ս **Tarikh at-Tabari**, VI, Beirut, էջ 45:

¹⁸ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, նշվ. աշխ., էջ 172:

¹⁹ Տե՛ս **А. Тер-Гевондян**, նշվ. աշխ., էջ 274-285:

²⁰ Թովմա Արծրունի և Անանուն, նշվ. աշխ., էջ 324:

միջև վեճերին ու ռազմական գործողություններին²¹: Այսինքն՝ այս շրջանում Արզնի ամիրայությունն ընկել էր Արծրունիների ազդեցության տակ:

Բաղեշը Տուրուբերան աշխարհի մեջ էր մտնում և սահմանակից էր Աղձնիքին²², իսկ Արզնը վերջինիս կազմի մեջ էր²³: 591թ. բաժանման ժամանակ Աղձնիքն ու Տուրուբերանը անցան Բյուզանդիային, իսկ արաբական տիրապետության օրոք առաջինը մտավ Ջազիրայի, իսկ երկրորդը՝ Արմինիա ոստիկանության մեջ: Արզնի՝ Ջազիրա ոստիկանության մեջ գտնվելու դեպքում Մուսայի տիրույթները, փաստորեն, գտնվելու էին երկու տարբեր ոստիկանությունների կազմերում, որն անհավանական է: Բազարատ Բագրատունին, որը, ի թիվս այլ շրջանների, տիրում էր նաև Սասունը և Տարոնը, Բաղեշի նկատմամբ նկրտումներ չուներ: Երբ նա Մուսային պարտության մատնեց ու պաշարեց Բաղեշը, հետո հեշտությամբ զիջեց այն՝ անսալով իր քրոջ (որը Մուսայի կինն էր) խնդրանքին²⁴: Մեր կարծիքով, եթե Մուսայի տիրույթներն այդ ժամանակ Ջազիրայի մեջ լինեին, ապա հազիվ թե Բագարատը նրան զիջեր Արմինիայի կազմում գտնվող այնպիսի մի կարևորագույն հենակետ, ինչպիսին էր Բաղեշը: Այս պարագայում, երբ այնտեղ իշխում էր նրա փեսան, որն իր ազդեցության տակ էր, Բագարատը Բաղեշը իր իշխանության մեջ ընդգրկելու ջանքեր չգործադրեց:

Դատելով վերոնշյալից՝ կարծում ենք, որ Բագարատ Բագրատունու իշխանության կազմում ընդգրկված էր Արզնը, որ հետագայում ընկել էր Արծրունիների ազդեցության ոլորտը: Մեր կարծիքով, Արմինիայի մեջ մտել էր ոչ թե Արզն գավառի ողջ տարածքը, որը հարավում տարածվում էր մինչև Տիգրիս գետը²⁵, այլ դրա հյուսիսային լեռնային հատվածը՝ Արզն քաղաքով: Արմինիայի մեջ ամենայն հավանականությամբ մտնում էին նաև Սասունի, Արզն քաղաքի և Մոկքի միջև գտնվող Աղձնիքի լեռնային գավառները՝ Քաղը, Կեթիկը, Տատիկը, Ազնվաց ձորը, Երխեթքը և Գզեղիսը²⁶: Արմինիայի հարավային սահմանագիծը, ամենայն հավանականությամբ, Սասունից արևելք անցնում էր Արզն քաղաքի հարավակողմով՝ Արմինիայի կազմում ներառելով Հայկական Տավրոսի լեռնաբազուկները, ապա շարժվում էր դեպի արևելք և հասնում Ջերմ գետին՝ Սղերդ քաղաքի հյուսիսակողմում, քանի որ վերջինս մտնում էր Դիար Բաքրի մեջ²⁷: Սկզբնաղբյուրներում տեղեկությունների բացակայության պատճառով դժվարանում ենք ասել, թե երբ են Արզնը, Բաղեշը և վերոհիշյալ գավառները մտել Արմինիայի մեջ: Հայտնի է, սակայն, որ Աղձնիքի գավառներից ամենահյուսիսայինը՝

²¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 332:

²² Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ յաեւրածովք նախնեաց», հրատ. Ա. Մուքրեան, Վենետիկ, 1881, էջ 31:

²³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 30:

²⁴ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, նշվ. աշխ., էջ 172-176:

²⁵ Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ», էջ 30: Տե՛ս նաև **Ս. Երեմյան**, Մեծ Հայքը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, քարտեզը, Եր., 1963:

²⁶ Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ», էջ 30-31, **Ա. Աբրահամյան**, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը (ուսումնասիրություն), Եր., 1944, էջ 389, **Ս. Երեմյան**, Մեծ Հայքը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, քարտեզ:

²⁷ Տե՛ս **Jacut**, II, էջ 636:

Մասունը, Արմինիայի մեջ է մտել VIII դ. վերջին կամ IX դ. սկզբին: Ուստի, այդ շրջանների մուտքն Արմինիա չէր կարող տեղի ունենալ դրանից շուտ, դեռ ավելին՝ ամենայն հավանականությամբ այն տեղի էր ունեցել դրա հետ միաժամանակ:

Բացի Տարոնից և Մասունից, ըստ Բալազուրու, Բագարատի իշխանության մեջ էին մտնում նաև Արշամաշատի կամ Շիմշաթի գավառի որոշ հատվածներ²⁸: Շիմշաթի գավառի մասին Բալազուրու տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ արաբներն այն ընկալում էին երկու կերպ: Բուն Շիմշաթ գավառն Արշամաշատ կամ Շիմշաթ քաղաքի շրջակա տարածքն է, այսինքն՝ Ծոփքի Բալախովիտ գավառը, որ պատկանում էր Բագարատ Բագրատունուն, իսկ ընդգրկում իմաստով Շիմշաթի գավառը նույնանուն է Շիմշաթի սահմանային շրջանին, որի մեջ էին մտնում արաբա-բյուզանդական սահմանային ամրությունների գոտուն սահմանակից Արմինիայի հողերը՝ Արշամաշատից մինչև Կամախ²⁹, այսինքն՝ Բարձր Հայքի և Ծոփքի արևելյան գավառները: Ըստ որում՝ այդ շրջանի մեջ էր մտնում նաև Կարին քաղաքը, որը համանուն գավառով ուներ որոշակի ինքնուրույնություն³⁰: Նույնը հաղորդում է նաև Իբն Խորդադբահը³¹:

Այսպիսով, սուղուրին սահմանակից Արմինիայի շրջանները ընդգրկված էին Շիմշաթի սահմանային շրջանում, որի մաս էր կազմում վարչական որոշակի ինքնուրույնություն ունեցող Կարին քաղաքի կամ Կալիկալայի ամիրայությունը, որն ընդգրկում էր Կարին գավառը: Շիմշաթը և Կարինը սուղուրի կազմի մեջ մտնող Մալաթիայի և Կամախի հետ միասին կարևոր հենակետեր էին արաբների համար:

Շիմշաթի սահմանային շրջանը արևմուտքում սահմանակից էր Անձիտ գավառին, որը սուղուրի մաս էր կազմում³², և որտեղ գտնվում էին Անձիտ և Խարբերդ (Հիսն Ջիյադ) բերդերը³³:

Այստեղ կարևոր է ճշտել Արմինիա ոստիկանության և սուղուրի միջև սահմանագիծը՝ կարծիք կազմելու համար Շիմշաթի սահմանային շրջանում ընդգրկված Մեծ Հայքի գավառների մասին: Արաբական աղբյուրները բավական հաճախ են անդրադարձել այդ գոտում գտնվող Կամախին: Յակուտը հաղորդում է, թե Ծոփքի Անձիտ գավառը ևս մտնում էր այդ գոտու մեջ³⁴: Իսկ վերջինիս հարևանությամբ գտնվող Արշամաշատ քաղաքը մաս էր կազմում Արմինիա ոստիկանության: Սահմանային ամրությունների գոտու մեջ պետք է մտած լինեին նաև Անձիտ գավառի և Կամախ քաղաքի միջև գտնվող Ծոփքի և Բարձր Հայքի գավառները՝ Գավրեքը, Ծոփքը (Ծոփք

²⁸ Տե՛ս **Balazuri**, II, էջ 220:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 218-220, 240:

³⁰ Տե՛ս **Abū 'L-Kāsim Ibn Haukal al-Nasībī**, Kitāb surāt al-ard.-Bibliotheca geographorum arabicorum, editio III, p. II, Lugd. Bat., 1967, էջ 343, **Al-Istakhri**, Kitāb masālik al-mamālik.-BGA, editio III, p. I, Lugd. Bat., 1967, էջ 188:

³¹ Տե՛ս **Ibn Khordādbēh**, Kitāb al-masālik wa'l-mamālik. -BGA, editio II, p. VI, Lugd. Bat., 1967, էջ 122:

³² Տե՛ս **Jacut**, IV, էջ 993:

³³ Տե՛ս նույն տեղը, II, էջ 276, 417:

³⁴ Տե՛ս նույն տեղը, IV, էջ 993:

Շահունի), Դեգիբը, Մուզուրը և Դարանաղիի հարավային մասը³⁵: Ամենայն հավանականությամբ՝ Արմինիա ոստիկանության սահմանագիծը սահմանային ամրությունների գոտու հետ հարավից հյուսիս անցնում էր սկզբում Արդնիի լեռներով, այնուհետև Արշամաշատ քաղաքի արևմտակողմով, ապա Արածանի գետի հունով և Մնձուր (Մուզուր) ու Խոզաթ գետերի ջրբաժանով: Հետո սահմանագիծը անցնում էր Մնձուր լեռներով ու հասնում Կամախի շրջակայքը: Քանի որ Կամախը մեծ կարևորություն ուներ, Մնձուր լեռների՝ նրանից դեպի արևելք ձգվող հատվածը ևս պետք է ընդգրկված լիներ սուդուրի մեջ:

Այսպիսով, Շիմշաթի սահմանային շրջանի մեջ էին մտնում Մեծ Հայքի Ծոփք աշխարհի Բալահովիտ, Պաղնատուն, Խորձյան, Հաշտյանք, Բարձր Հայքի Մուզուր գավառի արևելյան և Եկեղյաց գավառի հարավային ու արևելյան հատվածները և Մանանաղի գավառը:

Դատելով այն իրողությունից, որ Շիմշաթի գավառը, այսինքն՝ Բալահովիտ գավառը, պատկանում էր Բագարատ Բագրատունուն, պետք է կարծել, որ Բագարատի իշխանության մեջ էին մտնում նրա բուն տիրույթ Տարոն գավառից բացի Ծոփքի Հաշտյանք գավառը (քանի որ Հաշտյանքը գտնվում էր Բագարատի տիրույթներ Տարոնի և Բալահովիտի միջև), ինչպես նաև Խորձյան, Պաղնատուն և Բալահովիտ գավառները: Ելնելով այն իրողությունից, որ Բալագուրին Բագարատ Բագրատունուն անվանում է «Խլաթի պատրիկ»³⁶, ենթադրում ենք, որ նրա տիրույթների մեջ էր մտնում նաև Տուրուբերանի Բզնունիք գավառը, քանի որ Խլաթ քաղաքը գտնվում էր Բզնունիքում: Տարոնի իշխանության մեջ էր մտնում նաև Արշամունիք գավառի հարավային հատվածը՝ Ուլնուտ կամ Եղանց (Եղնուտ) բերդով³⁷, և Հարք գավառի արևմտյան մասը³⁸: Կարելի է ենթադրել նաև, որ Հայոց իշխանին, որը միաժամանակ նաև Տարոնի իշխանն էր, պատկանելու էր Շիմշաթի սահմանային շրջանի մնացած հատվածը ևս՝ Բարձր Հայքի Մուզուր գավառի արևելյան և Եկեղյաց գավառի հարավային և արևելյան հատվածները և Մանանաղի գավառը³⁹: Ըստ որում՝ Բագարատ Բագրատունին այդ տարածքներին տիրում էր երկու իրավունքով՝ որպես Արմինիայի իշխանաց իշխան և որպես Տարոնի իշխան: Այստեղից հետևում է, որ այն բանից հետո, երբ Տարոնի Բագրատունիներն այլևս Հայոց իշխանի և Արմինիայի իշխանաց իշխանի պաշտոնը չէին ստանում, նրանք տիրում էին վերոհիշյալ շրջաններին Տարոնի իշխանի իրավունքով:

³⁵ Տե՛ս **Ա. Տեր-Ղևոնդյան**, Արարական սահմանային ամրությունների գոտին (Սուդուր), էջ 141:

³⁶ **Balazuri**, II, էջ 220:

³⁷ Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», «Բյուզանդական աղբյուրներ», Բ, **Կոստանդին Ծիրանածին**, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագր. Հ. Բարթիկյանի, Եր., 1970, էջ 9-10:

³⁸ Տե՛ս **Գ. Գրիգորյան**, Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX-X դարերում, Եր., 1983, էջ 64, 88:

³⁹ Տե՛ս **Գ. Գրիգորյան**, նշվ. աշխ., էջ 63-64, **Ս. Երեմյան**, Հայաստանը և հարևան երկրները 855-953թթ., **նույնի՝** Հայաստանը IX-XI դարերում, Եր., 1987, քարտեզները:

Վերոհիշյալ ողջ տարածքը մտնում էր Արմինիա ոստիկանության Չորրորդ Արմինիա երկրամասի մեջ⁴⁰:

Վերևում կատարված քննությունը ցույց տվեց, որ Բագարատ Բագրատունու տիրույթների մեջ ընդգրկված էր Չորրորդ Արմինիան՝ բացառությամբ Կարին գավառի և Տուրուբերանի որոշ գավառների:

Հայ Բագրատունիների տերության ժամանակաշրջանում իրավիճակը փոխվում է: Արզնը, ինչպես տեսանք, ընկավ Արծրունիների ազդեցության տակ: Ամենայն հավանականությամբ, Արծրունիների գերիշխանության տակ են անցնում նաև նրանց տիրույթներ Տուրուբերանի Երևարք գավառի, Մոկքի և Աղձնիքի Արզն գավառի հյուսիսային հատվածի միջև գտնվող Աղձնիքի գավառները՝ Ազնվաց ձորը, Կեթիկը և Տատիկը: Չորրորդ Արմինիայի տարածքում ստեղծվում են նաև Ապահունիքի, Խլաթի, Արճեշի և Կարինի արաբական ամիրայությունները: Ապահունիք (կամ Մանազկերտի) ամիրայությունն ընդգրկում էր Ապահունիք գավառի տարածքը և Հարք գավառի արևելյան մասը, Կարինի ամիրայությունը՝ Կարնո գավառի տարածքը, և Խլաթի և Արճեշի ամիրայությունները՝ համանուն քաղաքները՝ շրջակա տարածքներով: Ուստի և այդ շրջանում Տարոնի իշխանությունն ընդգրկելու էր Չորրորդ Արմինիայի մնացյալ տարածքները՝ Տուրուբերանի Տարոն, Խույթ, Ասպակունյաց ձոր գավառները, Արշամունիք (Աշմունիք) գավառի հարավային և Հարք գավառի արևմտյան հատվածները, Աղձնիքի Մանասունք, Երխեսթք, Գգեղիս, Սալնո ձոր գավառները, Ծոփքի Հաշտյանք, Բալահովիտ, Պաղնատուն, Խորձյան գավառները և Բարձր Հայքի Մուզուր գավառի արևելյան և Եկեղյաց գավառի արևելյան և հարավային հատվածներն ու Մանանաղի գավառը:

Բուղան ի թիվս մյուս հայ իշխանների գերեվարեց Բագարատ Բագրատունու երկու որդիներին՝ Աշոտին և Դավիթին⁴¹: Դեռևս այն ժամանակ, երբ Գուրգեն Ապուլեյճ Արծրունին իր իշխանությունն էր տարածում Անձևացիքում, Արզնում և Տարոնում, Բուղան ճանաչեց Գուրգեն Ապուլեյճ Արծրունու իշխանությունը Հայաստանի հարավային շրջաններում և Տարոնում⁴²: Սակայն, երբ 858 թ. մյուս իշխանների հետ արաբական գերությունից վերադարձան նաև Բագարատի որդիներ Աշոտը և Դավիթը, Գուրգենը Տարոնը զիջեց նրանց և նրանց հետ բարեկամական հարաբերություններ էր պահպանում: Դրա ապացույցն էր այն, որ 862 թ. նա ապաստանեց Տարոնում⁴³: Այսպիսով վերականգնվեց Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունը:

Շուտով Վասպուրականի Գրիգոր-Գերենիկ Արծրունին (875-885) խաբեությամբ ձերբակալեց Տարոնի Աշոտ իշխանին և օգնեց նրա փոխառեն Տարոնի իշխան դառնալու Աշոտի եղբայր, իր քույր Մարիամի ամուսին

⁴⁰ Տե՛ս **Ibn Khordadbeh**, էջ 122, **Balazuri**, I, էջ 231 և այլն:

⁴¹ Տե՛ս «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն Հայոց», աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Գ. Թոսունյանի, Եր., 1996, էջ 122:

⁴² Տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, նշվ. աշխ., էջ 324, **Գ. Գրիգորյան**, նշվ. աշխ., էջ 96, 98-100:

⁴³ Տե՛ս **Գ. Գրիգորյան**, նշվ. աշխ., էջ 99:

Դավիթին, որ կոչվում է նաև Արքա կամ Արքայիկ⁴⁴: Ըստ Կոստանդին Ծիրանածնի՝ Դավիթ Արքայիկը երկու որդի ուներ, իսկ ըստ Թովմա Արծրունու՝ մեկ⁴⁵:

Դավիթ Արքայիկը, ըստ Թովմա Արծրունու, մահացել է Դվինի երկրաշարժից (893 թ.) երկու տարի անց, այսինքն՝ 895 թ.⁴⁶: Նրան հաջորդեց նրա եղբորորդի Գուրգենը, որը կարճ իշխեց և մեռավ Ամիդի ամիրա Ահմադի հետ բախումներից մեկի ժամանակ, որից հետո Ահմադը տիրեց Տարոնի իշխանությանը⁴⁷: Թովմա Արծրունու հաղորդմամբ՝ «մեռաւ արքայն իշխան Տարունոյ, և բռնազբօսեալ զաշխարհն Ահմաթ որդի Յիսէի Շեհայ յինքն նուաճել»⁴⁸: Այսինքն՝ Ահմադը Տարոնի իշխանության որոշ հատվածների տիրացել էր Դավիթի մահից հետո: Արդեն Գուրգենի մահից հետո նա տիրեց Տարոնի իշխանության մնացյալ հատվածին ևս: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ Ահմադը տիրել էր «զկողմանս Տարունոյ...տուն Հայոց անուանեալ առաջին ասեին զՏարօն»⁴⁹:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ այդ իրողությունը հանգեցնելու էր Հայոց տիրակալի և Ամիդի ամիրայի միջև բախման: Սմբատ Ա-ն մի քանի անգամ գրել էր նրան՝ թողնել Տարոնը, բայց նա Հայոց թագավորի պահանջը չէր կատարել⁵⁰:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է՝ երբ Սմբատ Ա-ն տեսավ, որ երկիրը միավորված էր, «եղ ի մտի իւրում երթալ հարթել հաստատել և նուաճել զաշխարհն ևս Տարօնոյ և զկողմանս նահանգին ևս Աղձնեաց. զի մի՛ տարամերժեսցի սեպհականութիւն ազգացն այնոցիկ ի բնիկ տերութիւնէ: Վասն զի մեծ իշխանն Իսմայէլեան՝ Ահմատ, որ տիրեալ ուներ և Սիջագեստս Ասորոց մինչև ցՊաղեստին՝ ձերբակալ արարեալ զփեսայացեալն Արծրունեաց Ապլմախրայ, որ ի ծածուկ ուներ զհաւատս քրիստոնէութեան և փոխանակ բղէշխացն պայազատէր զաշխարհն Աղձնեաց՝ և ի բանտի զնա եղեալ՝ յինքն գրաւէր զսեպհականութիւն տանն և զբնակիչս Սիւմ լերինն»⁵¹: Այստեղ խոսքն ամենայն հավանականությամբ Աղձնիքի այն հատվածի մասին է, որ, նախկինում մաս կազմելով Արմինիա ոստիկանության, հետագայում Հայ Բագրատունիների տերության մեջ էր մտնում և պատկանում էր Տարոնի Բագրատունիներին:

Սմբատ Ա-ն անմիջապես դիմեց վճռական գործողությունների: Նա «դեսպանս արարեալ յամենայն սահմանս տերութեան Հայոց, Վրաց և Աղուանից», հավաքեց իր տերության զինված ուժերը և արշավեց Տարոնի ուղղությամբ⁵²: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ 898 թ. Թուրխ

⁴⁴ Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 4-5:

⁴⁵ Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, նշվ. աշխ., էջ 5, Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, էջ 342:

⁴⁶ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, նշվ. աշխ., էջ 356-358:

⁴⁷ Տե՛ս «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց», էջ 176:

⁴⁸ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, էջ 358:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 366:

⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղը:

⁵¹ «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց», էջ 176:

⁵² Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, նշվ. աշխ., էջ 366:

գյուղի մոտ և Գագիկ Ապունրվան Արծրունու դավաճանության պատճառով ավարտվեց հայկական գորքի պարտությանը⁵³:

Սակայն Ահմադի մահից հետո (898 թ.) Տարոնի իշխանությունն ազատվում է արաբական գերիշխանությունից⁵⁴: Հասկանալի է, որ այն կրկին ընդգրկվում է Հայոց տերության կազմի մեջ, սակայն հիմա արդեն Տարոնի իշխանության նկատմամբ սկսում է հետաքրքրություններ դրսևորել Բյուզանդական կայսրությունը:

898 թ. Տարոնի իշխան դարձավ Գրիգոր Բագրատունին, թեև Սմբատ Ա-ն ցանկանում էր Տարոնի իշխան տեսնել իր եղբոր փեսային, որ Դավիթ Արքայիկի որդին էր⁵⁵: Ավելին, Գրիգոր Բագրատունին ձեռքակալեց Դավիթ Արքայիկի որդիներին:

Ո՞վ էր այդ Գրիգոր Բագրատունին: Ըստ Թովմայի, երբ Գրիգոր-Դերենիկի օգնությամբ Տարոնի իշխան դարձավ Դավիթ Արքայիկը, որոշ ժամանակ անց գերությունից ազատվեց Տարոնի նախորդ իշխան Աշոտը⁵⁶: Մրա մասին այլևս որևէ հիշատակություն չկա: Դավիթի մահից հետո, չնայած նա երկու որդի ուներ, Տարոնի իշխան դարձավ նրա եղբորորդի Գուրգենը: Այն, որ Դավիթն այլ եղբայր չուներ, ցույց է տալիս, որ նրա մահից հետո Տարոնի իշխանությունն անցել է Աշոտի որդուն՝ Գուրգենին: Ն. Ադոնցը ենթադրում է, որ Գրիգորը Թոռնիկի որդին էր, որը Բագարատի որդիներից էր⁵⁷, իսկ Յ. Մարկվարտը կարծում է, որ Գրիգորի հայրը Սողոմոն Բագրատունին էր, որին հիշատակում է Թովմա Արծրունին⁵⁸: Գ. Գրիգորյանը սկզբնաղբյուրներում տեղեկությունների բացակայության պատճառով ձեռնպահ է մնում Գրիգորի հորը որոշելուց՝ նշելով միայն, որ նա հավանորեն Բագարատ Բագրատունու շառավիղներից էր⁵⁹: Մեր կարծիքով, Գրիգորը Գուրգենի որդին պետք է լիներ, որով էլ թերևս պայմանավորված էր Տարոնի իշխանական աթոռի նկատմամբ նկրտումներ ունեցող Դավիթ Արքայիկի որդիների ձեռքակալությունը:

Շապուռ Բագրատունին Սմբատ Ա-ի աբխազական արշավանքի մասնակիցների թվում հիշատակում է «իշխան Աղձնեց Գրիգոր բազում զարաւք» և «իշխանն Տարունոյ Գագիկ բազում հեծելաւք»⁶⁰: Պատմիչը, որ Հայ Բագրատունյաց տերության մասին պահպանել է եզակի և անչափ կարևոր տեղեկություններ, իր այս հաղորդման մեջ իրարից առանձին հիշատակում է «Աղձնեց»-ը, որը, մեր կարծիքով, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Տարոնի իշխանության մեջ մտնող Աղձնիքի գավառների ընդհանրությունը և «Տարունոյ»-ը, որը Տարոնի իշխանության մնացյալ հատվածն է: Այս մասին այլ տեղեկություններ

⁵³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 366-368, «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց», էջ 176-178:

⁵⁴ Տե՛ս **Գ. Գրիգորյան**, նշվ. աշխ., էջ 125:

⁵⁵ Տե՛ս **Կոստանդին Ծիրանածին**, նշվ. աշխ., էջ 5, «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց», էջ 176:

⁵⁶ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, նշվ. աշխ., էջ 348

⁵⁷ Տե՛ս **N. Adonz**, Les Taronites, էջ 214, 242:

⁵⁸ Տե՛ս **Գ. Գրիգորյան**, նշվ. աշխ., էջ 125-128:

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 128:

⁶⁰ «Պատմութիւն Շապիոյ Բագրատունոյ, ի լոյս ածին Գ. Տէր-Սկրտչեան եւ Մեսրոպ Եպիսկոպոս», Էջմիածին, 1921, էջ 81:

չկան և մյուս պատմիչներին անհայտ է Տարոնի իշխան Գագիկը: Ինչ վերաբերում է Գրիգորին, ապա նրա մասին որոշակի տեղեկություններ է պահպանել Կոստանդին Ծիրանածինը: Ըստ վերջինիս՝ Գրիգորը (բնագրում՝ Կրիկորիկ Տարոնացին) խաղում էր երկու լարի վրա: Մի կողմից նա Բյուզանդիային հավաստիացնում էր, որ դաշնակից է նրան, իսկ մյուս կողմից օգնում էր արաբներին, երբ վերջիններս արշավանքի էին դուրս գալիս Բյուզանդիայի դեմ⁶¹: Այս հաղորդումից երևում է, որ Գրիգորի իշխանությունը, սահմանակցելով արևմուտքում Բյուզանդական կայսրությանը, որը ակտիվ ռազմական գործողություններ էր ձեռնարկում սահմանային ամրությունների գոտում, իսկ հարավում՝ Արաբական խալիֆայությանը, միաժամանակ երկու վտանգի տակ էր: Այդտեղից էլ բխում էր նրա երկու լարի վրա խաղալու հնարքը:

Ըստ Կոստանդին Ծիրանածինի՝ Գրիգոր իշխանը Ապոզանեն անունով եղբայր ուներ, որը մեկնել էր Կոստանդնուպոլիս և բյուզանդական կայսեր կողմից պատրիկի կոչում ստացել: Բացի կոչումից, կայսրը նրան բաժին էր հանել նաև մայրաքաղաքում գտնվող Բարբարոսի տունը: Սակայն երբ Գրիգորը իր հերթին մեկնեց Բյուզանդիա, Բարբարոսի տունը հանձնեցին նրան: Մրա դեմ բողոքեց Ապոզանենի որդի Թոռնիկը, որը նույնպես ստացել էր պատրիկի կոչում: Գրիգորը երկու որդի ուներ՝ Բագարատ և Աշոտ: Առաջինը կայսեր կողմից նշանակվել էր Տարոնի գորավար: Երկու եղբայրները նեղեցին Թոռնիկին, որը գրեց կայսերը, որպեսզի վերջինս մարդուղարկի և օգնի ստանալու Տարոնի իշխանության մեջ գտնվող երկիրը: Այնուհետև, մահից առաջ Թոռնիկն իր երկիրը կտակեց կայսրությանը: Կայսրը մարդ ուղարկեց տիրանալու «Ապոզանենի երկիրը կամ պատրիկ Թոռնիկի բաժինը»: Գրիգորի որդիները կայսրին առաջարկեցին Թոռնիկի երկրի փոխարեն վերցնել Ուլնուտը՝ իր շրջակայքով: Կայսրն ընդառաջեց այս առաջարկին և իրեն վերցրեց Ուլնուտը՝ ողջ շրջակայքով: Այնուհետև կայսր-պատմիչն ավելացնում է, որ Տարոնի երկիրը բաժանվեց երկու մասի: Մի մասը գտնվում էր Գրիգորի որդիների ձեռքում, իսկ մյուս մասը՝ Ապոզանենի որդիների⁶²:

Այսպիսով, Կոստանդին Ծիրանածինի տեղեկությունից պարզվում է, որ Տարոնի իշխանությունը Գրիգոր Բագրատունու օրոք բաժանված էր իր և եղբոր՝ Ապոզանենի միջև: Այն, որ Ապոզանենը և նրա որդի Թոռնիկը կայսրից ստացել են պատրիկի, այսինքն՝ իշխանի տիտղոս, ցույց է տալիս, որ Գրիգորը և Ապոզանենը հավասար իրավունքներ ունեին, չնայած հնարավոր է, որ եղբայրներից մեկին, ամենայն հավանականությամբ Գրիգորին, պատկանում էր ավագության կամ գերագահության իրավունքը:

Եթե համադրենք Շապուհ Բագրատունու և Կոստանդին Ծիրանածինի հաղորդածները, ապա կարող ենք արձանագրել, որ, որպես Տարոնի Գրիգոր իշխանի ժամանակակից, նրանցից առաջինը հիշատակում է Գագիկ իշխանին, իսկ երկրորդը՝ Ապոզանենին: Մյուս կողմից, եթե ըստ Շապուհ Բագրատունու Տարոնի իշխանը Գագիկն էր, ապա ըստ Կոստանդին Ծիրանածինի՝ Գրիգորը: Այնհայտ է, որ Ապոզանեն անունը արաբական Աբու

⁶¹ Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, նշվ. աշխ., էջ 4-5:

⁶² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 6-10:

Ղանընդ անվան աղավաղումն է: Բագրատունի իշխանը, մեր համոզմամբ, ունեցել է նաև հայկական անուն, որ, մեր կարծիքով, Շապուհ Բագրատունու հիշատակած Գագիկն է: Այս դեպքում հակասություն է առաջանում: Տարոնացի կոչված Գրիգորը, փաստորեն, «Աղձնեց» իշխանն է, այսինքն՝ Տարոնի իշխանության մեջ մտնող Աղձնիքի հողերի իշխանը, իսկ Տարոնին տիրում է Գագիկ-Ապոզանենը: Այն, որ Ապոզանենի տիրությունները գտնվում էին Տարոն գավառում և հարակից շրջաններում, պարզ է դառնում Կոստանդին Ծիրանաձինի թեկուզ այն հաղորդումից, որ երբ Թոռնիկն իր տիրությունները կտակեց կայսրությանը, Գրիգորի որդիները առաջարկեցին կայսերը վերցնել ոչ թե Թոռնիկի երկիրը, այլ Ուլնուտը՝ շրջակայքով: Այսինքն՝ նրանք չէին ցանկանում, որ Տարոնի իշխանության սիրտը՝ Տարոն գավառը, անցներ կայսրության գերիշխանության տակ: Սակայն կարծում ենք, որ Կոստանդին Ծիրանաձինի կողմից Գրիգորին տրվող «Տարոնացի» անվանումը կարող էր ունենալ երկու պատճառ: Առաջին՝ Տարոնի իշխանության մեջ Գրիգորին էր պատկանում գերագահությունը և երկրորդ՝ նա տիրում էր Տարոն գավառի մի մասին: Այս պարագայում, ամենայն հավանականությամբ, երկու պատճառն էլ իրենց ազդեցությունն են թողել: Տարոնի իշխանության գահերեց Գրիգոր Բագրատունին տիրում էր Տարոնի իշխանության մեջ մտնող Աղձնիքի գավառներին և Աղձնիքին հարակից Տուրուբերանի Ասպակունյաց ձոր և Խոյթ կամ Խոյթ գավառներին, ինչպես նաև՝ Տարոն գավառի հարավային որոշ հատվածներին: Ընդ որում, Ուլնուտը, որ նույնական է Տուրուբերանի Արշամունիք կամ Աշմունիք գավառի հարավ-արևմուտքում գտնվող Եղանց բերդին կամ Եղնուտին⁶³, սահմանակից էր Տարոն գավառին, այսինքն՝ եղբայրներին հաջողվել էր, կայսերը զիջելով Տարոնի իշխանության մեջ մտնող Արշամունիք գավառի տարածքները, իրենց իշխանության սահմաններում պահել Տարոն գավառն ամբողջությամբ:

Պարզվում է նաև, որ թեպես Ապոզանեն-Գագիկի որդի Թոռնիկը իր հողերը կտակել էր կայսրությանը, սակայն Կոստանդին Ծիրանաձինը նշում է, որ դրանից հետո Տարոնի իշխանությունը բաժանել է երկու մասի, ըստ որում՝ առաջինում իշխում էին Գրիգորի որդիները, իսկ երկրորդում՝ Ապոզանենի: Այսինքն՝ կտակի մասին ողջ պատմությունը ըստ էության հորինվածք է, որ կատարվել է ապագայում Բյուզանդիայի կողմից Տարոնին տիրելը հիմնավորելու համար: Ընդ որում, այն հիշատակությունը, թե կայսրը տիրել էր Ուլնուտը կամ Եղնուտը՝ շրջակայքով, ևս պատահական չէ: Այդ շրջանը Տարոնի իշխանության կենտրոնական հատվածներից էր, ուստի, այդպիսով, բյուզանդական պատմիչի կողմից փորձ է արվում ցույց տալու, թե կայսրը ժառանգություն է ստացել Տարոնի արևմտյան և կենտրոնական շրջանները:

Գիտական գրականության մեջ արմատացած այն տեսակետը, թե իբր Տարոնի Գրիգոր իշխանը համարյա թե չէր ենթարկվում Սմբատ Ա-ին⁶⁴ կամ թե լիովին անկախ էր⁶⁵, քննություն չի բռնում Շապուհ Բագրատունու այն հաղորդման լույսի ներքո, որ, ինչպես տեսանք, Սմբատ Ա-ի արխագական

⁶³ Տե՛ս **Ս. Երեմյան**, Հայաստանը և հարևան երկրները 855-953թթ., քարտեզ:

⁶⁴ Տե՛ս **Գ. Գրիգորյան**, նշվ. աշխ., էջ 125:

⁶⁵ Տե՛ս **Ա. Տեր-Ղևոնդյան**, Տարոնի իշխանությունը, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, Եր., 1976, էջ 84:

արշավանքին մասնակցում էին թե՛ Գրիգոր Տարոնացին և թե՛ Ապոզանեմ-Գագիկը: Գեռես թվագրված չէ Սմբատ Ա-ի արխագական արշավանքը, սակայն, դատելով Շապուհ Բագրատունու պահպանած տեղեկություններից, այն տեղի է ունեցել 905-ից հետո: Նա պատմում է, որ այդ արշավանքին մասնակցում էր Վասպուրականի իշխան Գուրգենը՝ Վասպուրականի ապագա թագավոր Գագիկի կրտսեր եղբայրը⁶⁶: Հայտնի է, որ երկու եղբայրները Վասպուրականի իշխանությունը իրար միջև բաժանել էին իրենց ավագ եղբայր Աշոտի մահից հետո՝ 905 թ.: Արխագական արշավանքը պետք է ընկած լիներ 906-908 թթ. միջև, այսինքն՝ մինչև Վասպուրականի թագավորության հռչակումը: Ուստի այդ շրջանում Տարոնի իշխանությունը գտնվում էր Հայոց տերության կազմում, իսկ նրա իշխանները ենթարկվում էին հայոց թագավորին:

Անդրադառնալով Տարոնի Գրիգոր և Ապոզանեմ-Գագիկ իշխանների տիրույթներին՝ նշենք, որ, դատելով պատմաաշխարհագրական պայմաններից, ամենայն հավանականությամբ առաջինին էր պատկանում իշխանության ամբողջ հարավային հատվածը, որի մեջ էին մտնում Տարոն գավառի հարավային մասը, Ասպակունյաց ձորը և Խոյթը, Աղձնիքի գավառներից Սանատունը, Սալնո ձորը, Երխեթքը և Գգեղխը, Ծոփքի Բալահովիտ և Պաղնատուն գավառներն ամբողջությամբ և Հաշտյանք գավառի հարավային հատվածը: Վերջինիս հյուսիսային մասը, Խորձյանը, Տարոնի հյուսիսային և Հարքի արևմտյան հատվածները, Արշամունիքի հարավային մասը, Մուգուրի արևելյան, Եկեղյացի արևելյան և հարավային շրջանները և Մանանդին պատկանում էին Գագիկին: Տարոնի իշխանության երկու հատվածների սահմանգիծն անցնում էր արևելքից արևմուտք Սեղ (Սեղրագետ) և Արածանի գետերի հարավային ջրբաժաններով մինչև Բալահովիտ գավառի արևելյան սահմանագիծը, այդտեղից բարձրանում էր դեպի հյուսիս՝ սկզբում ներկայիս Սանջակի լեռներով, իսկ այնուհետև՝ դեպի Սյուս Գայլ գետի կիրճը ձգվող երկու լեռնաբազուկներով մինչև այդ գետի միջին հոսանքը, որտեղից թեքվում էր դեպի արևմուտք և, անցնելով Սյուս Գայլ և Գայլ գետերի միջին հոսանքների միջև ձգվող լեռնաբազուկով, հատում էր Գայլ գետն ու Խոզաթ գետի միջին հոսանքի շրջանում հասնում Բյուզանդիայի սահմանին:

А. С. ЕГИАЗАРЯН — *Княжество таронских Багратидов в IX веке и в начале X века.* — В первой половине IX века на территориях областей Великой Армении Туруберан и Алдзник образовалось княжество таронской ветви Багратидов. В этот период именно таронские Багратиды получают от халифов главенствующую роль в наместничестве Арминия Арабского Халифата. Князь Тарона Багарат Багратид получает титул князя Арминии и вскоре начинает претендовать на должность эмира Арминии.

После похода арабских войск, возглавленного Буги, первенство в Арминии переходит к айраратским Багратидам, представитель которых Ашот вскоре получает должность князя Арминии и начинает процесс восстановления политической независимости Армении. Тарон стал частью Армянского царства, в конце IX века был завоеван Амидским эмиром, но вскоре освобожден.

⁶⁶ Տե՛ս «Պատմութիւն Շապիոյ Բագրատունոյ», էջ 81: